
Two Schools of Thought on the Holocaust: Snyder v Bauman

Katarzyna Chmielewska

Abstract: This article describes two approaches to the Holocaust, identified with the names of Zygmunt Bauman and Timothy Snyder. In this dyad, Bauman stands for the culturalist, sociological approach focussed on identifying the social conditions in which otherness is produced and tracing the significance of modernity and bureaucracy for the Shoah. In contrast, Snyder puts aside the notion that anti-Semitism and modern statehood played a crucial part in the Holocaust. The author also identifies contemporary adherents of the two interpretations in Poland.

Keywords: Shoah; Zygmunt Bauman; Timothy Snyder; Auschwitz; Modernity

---

Bauman's way

The main subject of *Modernity and the Holocaust* (Bauman, 2000) is the unreason that lies at the very heart of rational civilisation, or, more precisely, of modernity (cf. Beilharz, 2000; Best, 2020). Bauman offers a concise statement of the problem that had been troubling numerous scholars of the Holocaust for decades: “The Holocaust was born and executed in our modern rational society, at the high stage of our civilization and at the peak of human cultural achievement, and for this reason it is a problem of that society, civilization, and culture” (Bauman, 2000, p. x). In his now-classic interpretation, the Holocaust was not merely another wartime atrocity or one more example of human monstrosity, bloody conflict, and carnage, but a window onto modern civilisation – one that demands answers to crucial questions and exposes its duplicity. The path Bauman follows is perfectly familiar to readers of works by Adorno and Horkheimer, particularly *The Dialectic of Enlightenment* (written in 1944 and published in 1947; Horkheimer & Adorno, 2002) – as Marek Siemek calls it, “a cult classic of the New Left and alternative social movements and the bible of Western counterculture of the 1960s and 1970s” (Siemek, 1994, p. 284). Yet, it was also – maybe even primarily – a diagnosis of a crisis of modernity, or perhaps, of modernity as crisis, an all-encompassing critique levelled at patterns of culture and thought for their contribution to violence and fascism, conducted from within the said culture. Horkheimer and Adorno made the gesture before Bauman, calling for a questioning of the unstated assumptions and unintended, uncontrolled, and monstrous effects of civilisation and institutionalisation. With them begins an inquisition into the Enlightenment's sense of reason that defined the modern way of life, but which also promoted instrumental rationality and the category of pow-

er that would permeate both science and technology, as well as forms of social and national life.¹ Adorno and Horkheimer wrote their work as the Holocaust was taking place, but they could not address it in its entirety, seeing it from a distance. Yet, the chapter “Elements of Anti-Semitism” exposes an obvious through-line between the authoritarian, instrumental, violent reason and the Holocaust. Among Bauman’s sources of inspiration, one might also name the category of authoritarian personality as defined by Adorno (Adorno et al., 1969), or, a personality shaped by the systematic transfer of responsibility onto a hierarchical structure and suppression of all moral intuitions as irrelevant to the rational order of goals and tasks identified by modern governments.

These similarities are nonetheless often hidden under the surface; in *Modernity and the Holocaust*, Bauman refers directly to the Frankfurt School once, in a marginal note found in the chapter on “The Ethics of Obedience.”² No direct quotation is to be found, though, the only mention involving a negative appraisal of *The Authoritarian Personality* as an excessively psychological interpretation of the Holocaust that explained fascism by recourse to individual authoritarian proclivities. In Bauman’s view, the Frankfurt School:

carefully eschewed the exploration of all supra- or extra-individual factors that could produce authoritarian personalities; nor did they care about the possibility that such factors may induce authoritarian behaviour in people otherwise devoid of authoritarian personality. To Adorno and his colleagues, Nazism was cruel because Nazis were cruel; and the Nazis were cruel because cruel people tended to become Nazis. (Bauman, 2000, p. 153)

What escaped Bauman’s attention was that the authoritarian personality was not just psychological, but also social. Primarily, though, he overlooked *The Dialectic of Enlightenment* and its social and culturalist³ aspect, even as he clearly belonged to the critical current that abandoned the near-universal understanding of the Holocaust as an eruption of mindless barbarism. As had the Frankfurt School before him, Bauman highlighted the rationality of the Holocaust, rooted as it was in the instrumental reason that provided the groundwork for Western civilisation and science, in the ethic of subordination to institutions, to the state, to one’s superiors, but also to the authoritarian personality. It was these concepts that inspired the aforementioned inquiry into authoritarianism, the relationships between various institutions and the contours of the social personality that produced exclusion, and consequently the Holocaust, endowing the latter with its peculiarly modern profile.

Bauman consistently stressed this impact of modernity⁴ when addressing the exceptional nature of the Holocaust: “Modern Holocaust is unique in a double sense. It is unique among other historic cases of genocide because it is modern. And it stands unique against the quotidianity of modern society because it brings together some

---

1 I leave aside the question of similarities and differences between the Frankfurt School and Martin Heidegger, whose works seem pertinent in this context.

2 In a reading of Milgram.

3 Concerning the study of culture as a whole, with particular focus on its patterns and social role.

4 On the bonds between nationalism and modernity, see: Billig (1995).

ordinary factors of modernity which normally are kept apart” (Bauman, 2000, p. 94). However, what is exceptional must not at all be anomalous, unreasonable, a transgression against the established order: “The implication that the perpetrators of the Holocaust were a wound or a malady of our civilization – rather than its horrifying, yet legitimate product – results not only in the moral comfort of self-exculpation, but also in the dire threat of moral and political disarmament” (Bauman, 2000, p. xii).

The unprecedented concentration of practices and apparatuses of violence, removed from emotional judgement and subjected to the rules of pure rationality (a defining feature of the Shoah), could only ever be achieved in a modern state and through its bureaucratic structures.⁵ Together with instrumental reason, bureaucracy and apparatuses of the state enabled the understanding and implementation of the Holocaust as a purely technical task:

in the last resort ... the choice of physical extermination as the right means to the task of *Entfernung* was a product of routine bureaucratic procedures: means-ends calculus, budget balancing, universal rule application. To make the point sharper still – the choice was an effect of the earnest effort to find rational solutions to successive “problems,” as they arose in the changing circumstances. ... [I]t was the spirit of instrumental rationality, and its modern, bureaucratic form of institutionalization, which had made the Holocaust-style solutions not only possible, but eminently “reasonable”. (Bauman, 2000, pp. 17–18)

The features of modern civilisations, particularly the social division of labour, the separation between management and execution, and the abandonment of global evaluation may seem innocent enough, but it is precisely these features that made the Shoah what it became. Bauman points to “the hierarchical and functional divisions of labour ... Use of violence is most efficient and cost-effective when the means are subjected to solely instrumental-rational criteria, and thus dissociated from moral evaluation of the ends” (Bauman, 2000, p. 98).

The tendency toward objectification that typifies modernity leads to the dehumanisation of the objects of actions and transforms traditional racism into the new social engineering geared towards the rational organisation of elements and removal of those considered evil or undesirable from the social space:

To the initiators and the managers of modern genocide, society is a subject of planning and conscious design. ... This is a gardener’s vision, projected upon a world-size screen. ... Modern culture is a garden culture. It defines itself as the design for an ideal life and a perfect arrangement of human conditions. ... Modern genocide, like modern culture in general, is a gardener’s job. It is just one of the many chores that people who treat society as a garden need to undertake. If garden design defines its weeds, there are weeds wherever there is a garden. And weeds are to be exterminated. Weeding out is a creative, not a destructive activity. It does not differ in kind from other activities which combine in the construction and sustenance of the perfect garden. (Bauman, 2000, pp. 91–92)

---

5 “The light shed by the Holocaust on our knowledge of bureaucratic rationality is at its most dazzling once we realize the extent to which the very idea of the *Endlösung* was an outcome of the bureaucratic culture” (Bauman, 2000, p. 15).

Removal, de-weeding, and mass murder is bureaucratically organised, displaced, delegated to specific services and representatives, and finally implemented in the same way as one implements a production plan. Bauman describes cruelty not as an individual feature, but an aspect of the authoritarian structure of social institutions:

while cruelty correlates but poorly with the personal characteristics of its perpetrators, it correlates very strongly indeed with the relationship of authority and subordination, with our normal, daily encountered, structure of power and obedience ... . Inside the bureaucratic system of authority, language of morality acquires a new vocabulary. It is filled with concepts like loyalty, duty, discipline – all pointing to superiors as the supreme object of moral concern and, simultaneously, the top moral authority. (Bauman, 2000, pp. 153–154, 160)

Bauman analyses the phenomenon of the social production of the moral blindness generated by the justification of violence, methodical organisation of all activities as consistent or inconsistent with a predetermined schedule, and the dehumanisation of the victims.

Thus, the author reads the Holocaust as a mass murder committed on an industrial scale, in a modern way, displaced and removed from the view of the German people. He ascribes an equal significance to the transfer or delegation of responsibility to structures of power, superiors, the machinery of the state. In Bauman's view, the shape of the Holocaust as modern, mass fabrication of death was determined by modern civilisation and its patterns of culture, particularly the form of social organisation and bureaucracy represented by the state. Without the state, the Shoah would not have been conceivable (cf. Barańska, 2016).

The other protagonist of this essay, Timothy Snyder, pursues an entirely different thesis: that it was the institutions of the state that safeguarded against the Holocaust, or, at least, increased the chances of survival for its victims, and that the Holocaust could only be achieved precisely because of the crisis of the state. In other words, the Shoah only happened because there was no state to prevent it once those state institutions had been dismantled.

Snyder's way: Hitler the anarchist

Books by Timothy Snyder – *Black Earth: The Holocaust as History and Warning* (Snyder, 2015) as much as *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (Snyder, 2010) – earned particular recognition and a special place among scholars in the humanities in Poland and beyond, though they also inspired vociferous polemics.⁶ The author's ambitious

---

6 Each of Snyder's books became an event in the world of the humanities and elsewhere; reviews appeared in trade journals and news dailies. For some examples, see: Żbikowski (2011, pp. 583–594); Holzer et al. (2011); Czernecki (2015a, pp. 32–33, 2015b, pp. 86–90); Eisler (2016, pp. 22–23); Krzemiński (2015, pp. 68–70); Leociak (2015, pp. 22–23); Muchowski (2016, pp. 58–62); Nowicka (2015, pp. 20–23); Stasiński (2015, p. 11). The

goal was the revision of an entire paradigm: the image of the Holocaust, of its origins, and of its character. Already in the prologue to *Black Earth*, he stresses:

Our intuitions fail us. We rightly associate the Holocaust with Nazi ideology, but forget that many of the killers were not Nazis or even Germans. ... We think of concentration camps, though few of the murdered Jews ever saw one. We fault the state, though murder was possible only where state institutions were destroyed. We blame science, and so endorse an important element of Hitler's worldview. We fault nations, indulging in simplifications used by the Nazis themselves. (Snyder, 2015, p. xiv)

According to Snyder, it was not science, nationalism, or the state that brought the Shoah to fruition, and interpretations that ascribe a crucial role to those elements follow a dangerous path staked out by the Nazis themselves in their harangues against the degenerate modernist culture and the corrupt liberal state. Thus, from the very beginning, Snyder is engaged in a covert polemic against the Frankfurt School, critical theory, and the more contemporaneous ideas of Zygmunt Bauman. While identifying the destruction of states as the cause of the Holocaust, the author also posits an earlier starting date. In his view, the Holocaust began with the German assault on the Soviet Union in *Unternehmen Barbarossa*, that is, already in 1941; whereas the Wannsee Conference held in 1942 is considered by others to be the more usual symbolic moment of its inception.⁷

Snyder asserts that nationalism and anti-Semitism were not the cause of the Shoah, instead ascribing the decisive role to murderous anarchy and ecological panic of the kind that still poses a threat to the world today: "The history of the Holocaust is not over. Its precedent is eternal, and its lessons have not yet been learned" (Snyder, 2015, p. xiv). To ward off charges of one-sidedness, Snyder postulates a search for nuance and complex motivations: "Such a reckoning must also be human, chronicling the attempt to survive as well as the attempt to murder, describing Jews as they sought to live as well as those few non-Jews who sought to help them, accepting the innate and irreducible complexity of individuals and encounters" (Snyder, 2015, p. xv). One might note, by the way, that this "irreducible complexity of individuals and encounters" can only lead to fairly bland conclusions of the order of "it's complicated" and "one can never tell", none of which serve to advance an in-depth understanding of accounts and events.

What the author focusses on are questions of statehood and the anarchic nature of Hitler's actions aimed toward the destruction of neighbouring states (Czechoslovakia,

---

recognition earned by Snyder is also betokened by the prestigious awards he received, including the Kazimierz Moczarski Award in History (2012), the title of *Gazeta Wyborcza's* "Man of the Year" (2016), and the Foundation for Polish Science (FNP) Prize (2018). However, the broader response to Snyder's books is not unambiguously positive. Cf. Joanna Tokarska-Bakir's summary of a debate of Western scholars on the earlier book (Tokarska-Bakir, 2012a). See also: Michman (2012, pp. 440–445); Evans (2010, 2015); Katz (2010); Bartov (2011).

7 The debate over the starting date can be represented unfairly as a purely academic matter. However, even when taken as shorthand or a symbolic reference, these dates define how the Holocaust is interpreted and which of its features are given prominence.

Austria, Poland,⁸ etc.), whose sovereign status (among other features) would have allowed them to prevent the extermination of their Jewish citizens, regardless of the endemic anti-Semitism in each of the countries in question. For Snyder, the state could even be said to serve a moral role; in his conclusion, he writes that “[w]hen none of the moral illumination of institutions was present, kindness was all that remained” (Snyder, 2015, p. 320).

Snyder stresses that death came soonest to those who lost their citizenship and the protection of the law – a statement that does not seem particularly controversial so long as one remembers that stateless persons were not at all the majority of the victims. Characteristically, the author relies on the examples of Czechoslovakia, Austria, and Poland, disregarding the cases of Lithuania or Romania, whose governments engaged wholeheartedly in the Holocaust, including (or perhaps, especially) against their own citizens. The conviction that European states would have defended their citizens in spite of anti-Semitism thus appears to be not merely dubious or lacking in solid foundations, but even a historical falsification; yet, the author entirely ignores this question.

Snyder downplays interpretations that stress the role of anti-Semitism – which he prefers to label a “sentiment” (Snyder, 2015, p. 149) in spite of all scientific reflection on the matter.⁹ In his view, anti-Semitism did not directly inform any mass-scale actions; a genocide required more than that. Thus, it could not have been a necessary condition for the Shoah. To justify his position, Snyder brings up examples of societies which, though anti-Semitic, resisted the genocide of their own citizens at the level of state institutions. And yet, it is an only partial truth: the image has to be expanded to account for the fact that some societies did not oppose the Holocaust, while those that defended their own citizens often deported Jews without citizen status, including those who had lived in the given country for decades or were even born in it (as had been the case with the society and government of France).

Snyder stresses that Hitler’s views or actions should not be seen as expressions of nationalism since “race,” not nation, was his basic category; thus, the Holocaust is not a part of the history of state nationalisms, but of racisms. One may well treat this claim not only as a theoretical proposition – given that racism often affects citizens of the same state – but also as yet another attempt to deflect accusations against states defined around nations, the dominant form of statehood in the nineteenth and early twentieth century. Applying Snyder’s rhetoric, albeit with a hint of irony, one might observe that the author himself tends to follow Nazi manipulation in this regard, seeing as the Nazis denied to the Jews what they thought to be the noble title of a nation. This gesture served to dehumanise the victims, thus ensuring the success of the entire

---

8 Nevertheless, the destruction of the Polish state in 1939 does not lead Snyder to date the Holocaust to that year.

9 This downplaying had been noted already in the previous book; cf. Michman (2012).

process of the Shoah. However, it seems dubious as a theoretical solution to the problem of anti-Semitism or nationalism in a proper historical context.

The author points out the characteristic changes and shifts instituted by Hitler: “the party-state [after Lenin’s example],¹⁰ the entrepreneurship of violence, the export of anarchy, the hybridization of institutions, the production of statelessness, the globalization of German Jews, and the redefinition of war” (Snyder, 2015, p. 37). Snyder describes Hitler as a “warmongering biological anarchist” (Snyder, 2015, p. 52).¹¹ This, too, is a notion designed to draw the reader away from the idea that the nation-state (including its nationalist variant) and its structures and mechanisms, in tandem with modern power-wielding, could have led to the Shoah. On the contrary, for Snyder, it was the state that defended against the Holocaust, which in itself was the product of anarchy.

Snyder the polemicist

Another obvious, though not necessarily overt target for Snyder’s polemic in *Black Earth* are the books of Jan Tomasz Gross, especially *Neighbors* (Gross, 2001), a study concerned primarily with the pogroms enacted by Polish people immediately after the German invasion of the Soviet Union. Snyder disputes not merely specific aspects of Gross’ argument, but his very central thesis, that the pre-war and wartime anti-Semitism played a major part in the mechanism of the Holocaust itself and that local communities took an active part in murdering Jews. Snyder has repeatedly stressed that Jews would not have been murdered were it not for the war and Hitler’s policies and that the pogroms were inspired by Germans, who incidentally voiced dismay at the narrowness of their scope. In his view, tales of local pogroms were simply an echo of German propaganda, intent on maintaining the illusion that these events were “locally spontaneous” (Snyder, 2015, p. 149). In this context, Snyder seems to overlook specific descriptions, accounts, and studies of the events at Jedwabne, and not exclusively there (cf. Bikont, 2015; Machcewicz & Persak, 2002). His own claims, however, rest on fairly weak foundations, restricted to indirect sources, such as German instructions, or his own deduction, without any reference to documents relating to the specific events. In Chapter 6, he writes:

The instructions conveyed to the Einsatzgruppen commanders were to create the appearance of local spontaneity, which, of course, suggests that the reality was absent. ... For that

---

10 In this sense, the groundwork for the Holocaust was laid by the October Revolution.

11 As much as the author firmly stresses the revolutionary nature of the claims presented in his book, one cannot avoid feeling that a part of it is just old interpretations clothed in new terms: Darwinism is replaced by ecology, but the latter also relates to the image of competing “races” engaged in a struggle over resources and supposedly limited space and slaughtering one another to prove one’s superiority and achieve supremacy – a well-trodden model for describing the ideas and actions of Hitler.

matter, Germans were present at every single pogrom. Certainly there was abundant local antisemitism in eastern Europe. ... Yet the relationship between sentiment and killing is not straightforward. Age-old antisemitism cannot explain why pogroms began precisely in summer 1941. ... In occupied Poland, the Holocaust began more than two years after the German invasion and was largely isolated from the local population. In the occupied Soviet Union, the killing of Jews took place in the open air, in front of the population, with the help of young male Soviet citizens. (Snyder, 2015, pp. 149–150)

These statements are rather hard to accept; the dating of the onset of the Holocaust itself seems dubious (a matter to which I shall return later). The claim about the “isolation from the local population” raises even more doubts – especially since it is qualified with the vague “largely,” rendering the entire statement nebulous, to put it mildly. In addition, Snyder discredits Auschwitz as a symbol of the Holocaust. In spite of common belief, he claims that the Shoah did not take place inside concentration camps, at least not for the major part.

As works by Jan Grabowski (cf. Grabowski, 2004, 2011, 2013), the Polish Center for Holocaust Research (e.g. Grabowski & Engelking, 2011, 2018; Grabowski & Libionka, 2014), and research conducted within the Institute of Literary Research (cf. e.g. Hopfinger & Żukowski, 2021) and the Institute of Slavic Studies (Tokarska-Bakir, 2008, 2012b; Zawadzka, 2012, 2021) of the Polish Academy of Sciences indicate, the claim that the “local population” – in this case, the Poles – was actually isolated from the Holocaust is wholly unacceptable. In view of the fact that both contemporary documents and historical research confirm trade with Jews inside and outside of the ghetto on a considerable scale, as well as extensive looting, denunciation, and murder, Snyder’s assertions appear to be nothing but wishful thinking. For the Jews, their Polish neighbours were a major factor when taking the decision to move to the ghetto or to stay on the “Aryan side” – which does not correspond with the image of two mutually isolated communities. Also of note are the Poles who denied familiarity with their Jewish neighbours, friends, and family, as well as the crowds that surrounded the ghetto at the time of its liquidation and formation alike; or the extortionists, always on the lookout for their victims in that crowd.

The isolation thesis is indefensible; in turn, the use of the phrase “young male Soviet citizens” in reference to pogroms and shootings in the occupied Soviet Union seems questionable. Does this category include the brothers Ludański – anti-Semites and national-democrats, murderers who were indeed, albeit briefly, Soviet citizens, and who of their own free will burned their own Jewish neighbours in a barn? Would that not amount to twisting the facts to confirm our conviction that pre-war anti-Semitism did not matter and the brief period of state (non)belonging was fundamental in its stead? Snyder repeatedly discounts the possibility that the Holocaust was driven by Central European anti-Semitism, describing the notion as a “trap of ethnicization and collective responsibility” (Snyder, 2015, p. 150). Furthermore, he puts this notion – one espoused by notable luminaries of science and philosophy who, like Bauman, seem

highly unlikely to have yielded (consciously or not) to the rhetoric of the Nazis – together with the products of Nazi and Soviet propaganda. In Snyder’s view, to take anti-Semitism for a key aspect of the social backdrop of the Holocaust would mean to engage in “the abolition of political thought and the lifting of individual agency” (Snyder, 2015, p. 150).

The stakes of the game the author engages in here are thus the avoidance or dismissal of the category of group responsibility, one that he himself construes as absent of exceptions, universal, and total. As he formulates the opposition of individual guilt and group responsibility, Snyder shifts the discussion toward the responsibility of the individual or of the state. By rejecting the absurdity of blaming masses of people in a total and universal way, he essentially degrades social analyses of group behaviour as a ridiculous attempt to place the blame on everyone without exceptions (Snyder, 2015, p. 150).

This is by no means the only reductive aspect of Snyder’s work. The most sorely missed element in his reflections is cultural context, or, an analysis of the framework of institutional agency, of the social and anthropological imaginary, of repetitive behaviours and recognisable cultural codes that largely define the actions of social groups and make it possible to understand the mass, non-individual aspect of certain phenomena.¹² In *Black Earth*, the author limits his perspective to political history, even though the object of his study extends far beyond the realm of purely political and state affairs. Anti-Semitism is one telling example of that. As already mentioned, Snyder sees it as something obvious, without any causal influence, and unworthy of further consideration. In his view, anti-Semitism in pre-war Poland was primarily a political phenomenon birthed from a struggle in the field of politics – the heirs of Piłsudski seeking to hold in check the national democrats with their pogroms, resulting in the creation of “Ozone” (OZN, Camp of National Unity) and in the anti-Jewish policies of the state during the latter 1930s, essentially advocating for the emigration of all Jews and facilitating their efforts to create their own state. It is a drastically limiting perspective; it allows the author to see an indefinite popular anti-Semitism, but not to consider it with any degree of interest. Without the cultural and social context, Snyder cannot observe the anti-Semitic undercurrent of pre-war Catholicism or the social and political might of nationalism as a force that shaped the social imaginary, aspirations, and actions of various classes and strata – not just the peasantry, but also intelligentsia,¹³ workers, burghers, and landowners; the social imaginary that enabled the exclusion of the Jews and their extermination in the favourable conditions of the Holocaust.

---

12 This absence of cultural and gender awareness also accounts for a reprehensible style of writing on the experiences of Jewish women subjected to sexual abuse; cf. Chapter 12, where he writes of “sophistication of young life” and “unwanted sexual attention.”

13 For more on this, see: Chmielewska (2018).

All those who were rubbed the wrong way by the works of Gross, as well as those invested in defending the public image of Poland, could finally breathe a sigh of relief: Snyder's study soothed their nerves by claiming that pogroms had been provoked, Polish anti-Semitism was entirely irrelevant and bereft of any vengeful or exterminationist components,¹⁴ and all talk of group guilt was out of order since there are only individuals with their complex motivations, actions, and personal responsibilities.¹⁵ What was lost in all this nuancing and relativising was the basic image of the past and its essential contours unearthed by the aforementioned studies into the Holocaust.

The book ends on a firm note, a passage on the Righteous Among the Nations including their profiles and an inquiry into their motivations, humanitarian impulses, respect for human life, experiences of loss, and sensibilities. However, the highly worthwhile effort of highlighting the merits and exceptional virtue of those individuals is not followed by any remark about how their actions were not symptomatic, but went against the expectations of the societies they lived in and the rules and norms they abided by, and how they were often met with distaste, ostracism, and even condemnation or repressions from "their own".

There are also doubts concerning the understanding of basic categories used by the author, such as "state". How should one understand the claim that a state does not exist when the given population is encompassed by a political organisation, with police, the judiciary, a working civil and criminal code, health services, etc.? If a state does not guarantee its citizens political rights, equality, or even security, does that mean it is no longer a state? Snyder has put himself in a bind here, for Germany simultaneously is a state throughout the war – in spite of failing to provide security for its citizens, including even safeguarding their right to life – and is not one. Within this framework, France vacillates between occupied territory and state-like entity depending on the context, as does Austria. One might well ask oneself the question, whether a country under a state of exception (since the Third Reich was certainly no liberal democracy) is still a state? Contemporary social and political philosophers (such as Giorgio Agamben) tend to stress that a state of exception, which implies the power of breaking and suspending established laws and an unlimited rule over life, serves only to reinforce the power of the state and does not constitute a proof of its failure. If the state is conceived solely as an independent liberal-democratic entity, these contradictions are irresolvable. I would even venture to say that, in reference to Poland during wartime, one could well harbour doubts and pose questions whether it did not, in fact, constitute a kind of a state entity. If one takes into account, for example, the active institutions of the state – the courts and the police, the criminal laws, the civil code, and governments in and out of the country with recognition abroad and engaged in their own internal and for-

---

14 The charge that the author represents something akin to a "Pro-Polish tendency" is also raised in the aforementioned article by Omer Bartov (2011).

15 All of these assertions seem dubious, at best.

eign policies, as well as the underground army – the answer may not at all be unambiguous.

Much as in *Bloodlands* (cf. Kozłowski, 2012, pp. 1–6), the author finds a symmetry between Soviet Russia and Nazi Germany: exporting revolution, destroying neighbouring states, harbouring global ambitions. One senses that, in Snyder's view, it was the actions of the Soviets that set the stage for the Shoah, given that it followed the annexation and deconstruction of the Polish state in 1939; it was in their territory that the Holocaust began, involving "young male Soviet citizens". "In 1939, the Soviets had defeated, destroyed, and discredited traditional authorities, both secular and religious. They had presided over a moment of score settling and chaos in which many new scores were created that might be settled in the next moment of violent transition" (Snyder, 2015, p. 130). The description clearly suggests that the first move was with the Soviets, who destroyed religion and traditional morality, thus giving the people the justification for murder and looting. It is, however, an inescapable fact that plundering, robbery, murder, and violence took place equally as often elsewhere, and in no case were they propelled or inspired by the weakening of Catholicism or morality in its traditional guise. The robbers and murderers of the Jews did not abandon their Catholic identity nor transgress against the norms of their own community, and yet they only rarely – if ever – faced scorn in their temples.

Let us return, though, to the central issue, namely the account of the Shoah. Snyder abolishes the paradigm of Auschwitz, heretofore the symbol of the Holocaust, as an unjustified metonymy, based on the claim that most Jews did not die in camps.¹⁶ Still, the main reason for the lack of justification in the eyes of the author is the fact that it fosters an understanding of the Holocaust as death on an industrial scale, planned and organised like any other technological process in a modern society.¹⁷ The dispute is thus not about numbers, but about the basic image that will tarnish or absolve modernity. The understanding of war as the collapse of norms, institutions, and authorities goes against interpretations for which Zygmunt Bauman might serve as a spiritual father, which look for causes of the events of the Holocaust and afterwards in the very same institutions and authorities. Snyder is not alone in his views; he rather seems to represent a highly vocal, perhaps dominant tendency in previous and current historical writing, which often invokes categories of trauma and cultural collapse – the widely discussed study by Marcin Zaremba, *Entangled in Fear: Everyday Terror in Poland, 1944–1947* (Zaremba, 2022), focussing on the immediate post-war period, being another example. This fairly commonsensical concept (for things as horrible as these to happen, people

---

16 The majority argument is not as compelling as it seems. Of course, the only available data are estimates, but the number of persons shot and gassed in Soviet Union territory under German occupation is estimated at about 1.3 million – less than the number of victims of the concentration camps ("Dokumentowanie liczby ofiar Holokaustu," n.d.).

17 One of the reasons why Auschwitz became a symbol for the Holocaust is the fact that the material infrastructure of this modern "death factory" survives – including crematoriums and remnants of gas chambers. Cf. Kucia (2005).

had to stop being themselves, succumb to immense pressure, and their moral patterns and norms must have disintegrated) was met with much enthusiasm, establishing the book as a classic, if not the pre-eminent description of social violence – and yet, it seems to offer a somewhat too unambiguous and not quite truthful portrayal of the past, while obscuring many entirely unobvious mechanisms that critical theory had helped uncover. It vacillates between two banalities: the first being that everyone can do evil in certain conditions and nobody is eternally free from guilt; and the second, that since everyone had been bathed in the evil, so the virtue of the heroes shines all the brighter, elevating them to stars against the bleak sky of badness as an object lesson in eternal humanism.

Supplement: Contemporary Polish schools

Bauman and Snyder can be identified as the progenitors of two currents of interpretation of the Holocaust. One stresses the systemic and systematic nature of the genocide, its indelible ties to modernity, the tropes of culturally-determined responses, European anti-Semitism, the figure of the other, social discrimination, and most of all, organised state bureaucracy. Auschwitz acts as its symbol as an instance of systematised, industrialised mass murder. The other current points instead toward the “chaotic” death of mass shootings. It focusses on the separation between local communities and Jewish victims, a crisis of culture and civilisation, their peculiar descent into anarchy, and the collapse of values as conditions of the Holocaust. From this perspective, the state is the final bulwark against the Holocaust, while anti-Semitism, though significant, is neither sufficient nor essential for it.

These broad-strokes distinctions and directions are also reflected among Polish scholars of the Holocaust, though obviously, in no case is there an implementation of any predefined “programme” nor full replication of the assumptions of either of the authors discussed here, Bauman or Snyder. Research that might be symbolically termed “Baumanian” focusses on the social and cultural aspects of the Holocaust and the production of the other, on cultural codes and social and legal devices that enabled the Holocaust or at least provided a cause for it. Aside from aforementioned scholars including Barbara Engelking, Jan Grabowski, Irena Gross, Joanna Tokarska-Bakir, and Anna Zawadzka, one should also note the works by Elżbieta Janicka (2018a, pp. 131–147, 2018b, pp. 521–542), Tomasz Żukowski (2018, 2021), as well as so many others it would be impossible to name them all here. I count myself among the members of this “Bauman school”.

Snyder’s “allies” rarely share his views in their entirety. Few of them express belief in the state as a source of individual security. I also number among this “Snyder group”

those scholars who rarely reference Snyder directly and whose works may have preceded his, so the Snyder imprint should be seen as purely metaphorical, indicating a particular vein of research. One exponent of this current is the aforementioned *Entangled in Fear* by Marcin Zaremba, but it is far from an isolated example; another name on the list would be Michael Steinlauf (1996, 1997), whose studies marginalise violence in local relations as irrelevant to the Holocaust itself.

Farther yet, but still within Snyder's orbit are studies exploring "non-industrial" and "non-modern" murder and the hidden/visible memory and topography of memory that it involves, the "non-places of memory." This brand of research is associated with Kraków's Research Center for Memory Cultures; of note within this entity are Roma Sendyka (2021), Aleksandra Szczepan (2018, pp. 309–323), and Kinga Siewior (Szczepan & Siewior, 2021), though their programme extends far beyond the limits of Snyder's paradigm, challenging his views on both the state, anti-Semitism, and the cultural aspects of the Shoah, but also sharing the belief that it is the individual, "hidden" deaths in Eastern Europe that deserve the most consideration and representation.

Translated from Polish by Antoni Górny

Bibliography

Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1969). *The authoritarian personality*. W. W. Norton & Co.

Barańska, E. (2016). *Kultura ponowoczesna w myśli Zygmunta Baumana*. Wydawnictwo Adam Marszałek.

Bartov, O. (2011). Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books, 2010 (Polish edition: *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, trans. Bartłomiej Pietrzyk, Warszawa: Świat Książki, 2011) [Review of the book] (E. Felska, Trans.). *Zagłada Żydów: Studia i Materiały*, 2011(7), 595–600. <https://doi.org/10.32927/zsim.825>

Bauman, Z. (2000). *Modernity and the Holocaust*. Cornell University Press.

Beilharz, P. (2000). *Zygmunt Bauman: Dialectic of modernity*. SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781446220023>

Best, S. (2020). *Zygmunt Bauman on education in liquid modernity*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351003186>

Bikont, A. (2015). *My z Jedwabnego*. Wydawnictwo Czarne.

Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. SAGE.

Chmielewska, K. (2018). The intelligentsia and the Holocaust: Dispersing the image. *Studia Litteraria et Historica*, 2018(7), Article 1704. <https://doi.org/10.11649/slh.1704>

Czernecki, I. (2015a). Czarne wizje Snydera [Review of the book *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie* by T. Snyder]. *Rzeczpospolita*, 2015(266), 32–33.

Czernecki, I. (2015b). Zło od Paryża po Smoleńsk. *Respublica*, 2015(3), 86–90.

Dokumentowanie liczby ofiar Holokaustu i nazistowskich prześladowań: Żydowskie ofiary i miejsce ich śmierci. (n.d.). In *Encyklopedia Holocaustu*. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/pl/article/documenting-numbers-of-victims-of-the-holocaust-and-nazi-persecution#zydowskie-ofiary-i-miejsce-ich-mierci-2>

- Eisler, J.** (2016). Snydera wizja świata [Review of the book *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie* by T. Snyder]. *Nowe Książki*, 2016(3), 22–23.
- Evans, R. J.** (2010, November 4). Who remembers the Poles? [Review of the book *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* by T. Snyder]. *London Review of Books*, 32(21). <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v32/n21/richard-j-evans/who-remembers-the-poles>
- Evans, R. J.** (2015, September 10). *Black earth* by Timothy Snyder review – a new lesson to be learned from the Holocaust [Review of the book]. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2015/sep/10/black-earth-holocaust-as-history-timothy-snyder-review>
- Grabowski, J.** (2004). *“Ja tego Żyda znam!”: Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943*. Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Grabowski, J.** (2011). *Judenjagd: Polowanie na Żydów, 1942–1945: Studium dziejów pewnego powiatu*. Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Grabowski, J.** (2013). *Hunt for the Jews: Betrayal and murder in German-Occupied Poland*. Indiana University Press.
- Grabowski, J., & Engelking, B.** (2011). *Zarys krajobrazu: Wieś polska wobec Zagłady, 1942–1945*. Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Grabowski, J., & Engelking, B.** (2018). *Dalej jest noc: Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*. Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Grabowski, J., & Libionka, D.** (Eds.). (2014). *Klucze i kasa: O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych, 1939–1950*. Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Gross, J. T.** (2001). *Neighbors: The destruction of the Jewish community in Jedwabne, Poland*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400843251>
- Holzer, J., Kuisz, J., Jasina, Ł., & Kenney, P.** (2011, May 20). Skrwawiony Wschód, naiwny Zachód. *Kultura Liberalna*, 2011(20). <https://kulturaliberalna.pl/2011/05/20/holzer-kuisz-jasina-kenney-skrwawiony-wschod-naiwny-zachod/>
- Hopfinger, M., & Żukowski, T.** (Eds.). (2021). *The Holocaust bystander in Polish culture, 1942–2015: The story of innocence*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-66408-4>
- Horkheimer, M., & Adorno, T. W.** (2002). *The dialectic of Enlightenment: Philosophical fragments* (E. Jephcott, Trans.). Stanford University Press.
- Janicka, E.** (2018a). Obserwatorzy uczestniczący zamiast świadków i rama zamiast obrzeży: O nowe kategorie opisu polskiego kontekstu Zagłady. *Teksty Drugie*, 2018(3), 131–147. <https://doi.org/10.18318/td.2018.3.8>
- Janicka, E.** (2018b). Sąsiedzi raz jeszcze. *Zagłada Żydów: Studia i Materiały*, 2018(14), 521–542. <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.99>
- Katz, D.** (2010, September 30). Why red is not brown in the Baltics. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2010/sep/30/baltic-nazi-soviet-snyder>
- Kozłowski, M.** (2012). Opowieść o niewyklanych ziemiach. *Studia Litteraria et Historica*, 2012(1), 1–6. <https://doi.org/10.11649/slh.2012.011>
- Krzemiński, A.** (2015). Nasza znękana część Europy [Review of the book *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie* by T. Snyder]. *Polityka*, 2015(41), 68–70.
- Kucia, M.** (2005). *Auschwitz jako fakt społeczny: Historia, współczesność i świadomość społeczna KL Auschwitz w Polsce*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych “Universitas”.
- Leociak, J.** (2015). Zrozumieć Holocaust – ocalić ludzkość [Review of the book *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie* by T. Snyder]. *Tygodnik Powszechny / Książki w Tygodniku*, 2015(43/7–9), 22–23.
- Machciewicz, P., & Persak, K.** (Eds.). (2002). *Wokół Jedwabnego* (Vols. 1–2). Wydawnictwo IPN.
- Michman, D.** (2012). Bloodlands and the Holocaust: Some reflections on terminology, conceptualization and their consequences [Review of the book *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* by T. Snyder]. *Journal*

of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine, 10(4), 440–445.

Muchowski, J. (2016). Lekcja Holokaustu. *Znak*, 2016(1), 58–62.

Nowicka, M. (2015). Nieodrobiona lekcja Zagłady [Review of the book *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie* by T. Snyder]. *Tygodnik Powszechny*, 2015(43), 20–23.

Sendyka, R. (2021). *Poza obozem: Nie-miejsca pamięci – próba rozpoznania*. Instytut Badań Literackich PAN.

Siemek, M. J. (1994). Postowie do wydania polskiego: Rozum między światłem i cieniem oświecenia. In M. Horkheimer & T. W. Adorno, *Dialektyka oświecenia* (pp. 283–298). Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.

Snyder, T. (2010). *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. Basic Books.

Snyder, T. (2015). *Black earth: The Holocaust as history and warning*. Vintage.

Stasiński, M. (2015). Czy jesteśmy lepsi niż poprzednicy [Review of the book *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie* by T. Snyder]. *Ale Historia*, 2015(45), 11.

Steinlauf, M. C. (Ed.). (1996). *The world reacts to the Holocaust*. Johns Hopkins University Press.

Steinlauf, M. C. (1997). *Bondage to the dead: Poland and the memory of the Holocaust*. Syracuse University Press.

Szczepan, A. (2018). O wystawianiu historii: Świadek Zagłady na scenie zbrodni. *Teksty Drugie*, 2018(6), 309–323. <https://doi.org/10.18318/td.2018.3.21>

Szczepan, A., & Siewior, K. (2021). Necrocartography: Topographies and topologies of non-sites of memory. *International Journal of Heritage, Memory and Conflict*, 2021(1), 13–24. <https://doi.org/10.3897/hmc.1.63418>

Tokarska-Bakir, J. (2008). *Legendo o krwi: Antropologia przesądu*. Wydawnictwo W.A.B.

Tokarska-Bakir, J. (2012a). Go native: Debata o książce Timothy Snydera. *Studia Litteraria et Historica*, 2012(1), 1–14. <https://doi.org/10.11649/slh.2012.009>

Tokarska-Bakir, J. (2012b). *Okrzyki pogromowe: Szkice z antropologii historycznej Polski lat 1939–1946*. Wydawnictwo Czarne.

Zaremba, M. (2012). *Wielka trwoga: Polska 1944–1947: Ludowa reakcja na kryzys*. Znak.

Zawadzka, A. (2012, November 4). Od antysemityzmu do Żydów. *Krytyka Polityczna*.

Zawadzka, A. (2021). Hand in hand: Calling on witnesses to Polish-Jewish brotherhood. In M. Hopfinger & T. Żukowski (Eds.), *The Holocaust bystander in Polish culture, 1942–2015: The story of innocence*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-66408-4_4

Żbikowski, A. (2011). Timothy Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Warszawa: Świat Książki, 2011, 544 s. [Review of the book *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, by T. Snyder]. *Zagłada Żydów: Studia i Materiały*, 2011(7), 583–594. <https://doi.org/10.32927/zsim.823>

Żukowski, T. (2018). *Wielki retusz: Jak zapomnieliśmy, że Polacy zabijali Żydów*. Wielka Litera.

Żukowski, T. (2021). *Pod presją: Co mówią o Zagładzie ci, którym odbieramy głos*. Wielka Litera.

Dwie szkoły myślenia o Holokauście: Snyder kontra Bauman

Abstrakt: Tekst opisuje dwa sposoby interpretacji Zagłady, które sygnowane są nazwiskami Zygmunta Baumana i Timothy'ego Snydera. Bauman symbolizuje podejście kulturalistyczne i społeczne, poszukujące społecznych warunków produkcji inności, nowoczesnych i biurokratycznych rysów Szoah. Snyder przeciwnie, oddala argument antysemityzmu i nowoczesnego państwa jako ważnych czynników Zagłady. Autorka wskazuje na współczesne kontynuacje obu linii interpretacyjnych w Polsce.

Wyrażenia kluczowe: Szoah; Zygmunt Bauman; Timothy Snyder; Auschwitz; nowoczesność

Article No. 2840

DOI: 10.11649/slh.2840

Citation: Chmielewska, K. (2022). Two Schools of Thought on the Holocaust: Snyder v Bauman (A. Górny, Trans.). *Studia Litteraria et Historica*, 2022(11), Article 2840. <https://doi.org/10.11649/slh.2840>

This is a translation of the original Polish-language article entitled "Dwie szkoły myślenia o Holokauście: Snyder kontra Bauman", which was published in *Studia Litteraria et Historica*, 2022(11), Article 2840. <https://doi.org/10.11649/slh.2840>

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License, which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl>

© The Author(s) 2022

© To the English translation: Antoni Górny 2022

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

Author: Katarzyna Chmielewska, Institute of Literary Research, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4095-2834>

Correspondence: katarzyna.chmielewska@ibl.waw.pl

The work has been prepared at the author's own expense.

Competing interests: The author is a reviewer of this journal.

Publication history

Received: 2022-05-23; Accepted: 2022-09-30; Published: 2022-12-31

Dwie szkoły myślenia o Holokauście: Snyder kontra Bauman

Katarzyna Chmielewska

Abstrakt: Tekst opisuje dwa sposoby interpretacji Zagłady, które sygnowane są nazwiskami Zygmunta Baumana i Timothy'ego Snydera. Bauman symbolizuje podejście kulturalistyczne i społeczne, poszukujące społecznych warunków produkcji inności, nowoczesnych i biurokratycznych rysów Szoah. Snyder przeciwnie, oddała argument antysemityzmu i nowoczesnego państwa jako ważnych czynników Zagłady. Autorka wskazuje na współczesne kontynuacje obu linii interpretacyjnych w Polsce.

Wyrażenia kluczowe: Szoah; Zygmunt Bauman; Timothy Snyder; Auschwitz; nowoczesność

W stronę Baumana

Głównym tematem *Nowoczesności i Zagłady* (Bauman, 1992) jest nierozum umieszczony w samym sercu racjonalnej cywilizacji lub – mówiąc bardziej precyzyjnie – nowoczesności (por. Beilharz, 2000; Best, 2020). Zygmunt Bauman lapidarnie sformułował problem, który przez dziesięciolecia nurtował wiele badaczek i badaczy Zagłady:

Holokaust pojawił się i był realizowany w naszej nowoczesnej, racjonalistycznej społeczności, na wysokim szczeblu rozwoju naszej cywilizacji, u szczytu dokonań ludzkiej kultury, choćby dlatego jest problemem tej społeczności, tej cywilizacji i tej kultury (Bauman, 1992, s. 13).

W jego klasycznej już interpretacji Zagłada nie jest jednym z wielu przykładów okropności wojny czy też potworności ludzkiej natury, krwawych konfliktów i rzezi, lecz stanowi okno na nowoczesną cywilizację, każe zadawać jej kluczowe pytania, obnaża jej dwuznaczność. Bauman podąża tropem znanym doskonale polskiemu czytelnikowi z prac Theodora Adorna i Maxa Horkheimera, przede wszystkim z *Dialektyki oświecenia* (pisanej w 1944 roku, opublikowanej w 1947; Horkheimer & Adorno, 1994), czyli, mówiąc słowami Marka Siemka, kultowej księgi Nowej Lewicy i alternatywnych ruchów społecznych oraz biblii zachodnich ruchów kontestacyjnych z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych (Siemek, 1994, s. 284). Była to jednak również, a może przede wszystkim, diagnoza kryzysu nowoczesności, czy raczej nowoczesności jako kryzysu, całościowa krytyka wzorów kultury i myślenia jako odpowiedzialnych za przemoc i faszyzm, poprowadzona z wnętrza tejże kultury. Horkheimer i Adorno wykonali ten gest przed Baumanem: wezwali do rewizji ukrytych założeń i niezamierzonych, niekontrolowanych i potwornych rezultatów cywilizacji i instytucji. Rozpoczęli społeczny namysł nad oświeceni-

wym rozumem określającym współczesną formę życia, ale zarazem niosącym ze sobą racjonalność instrumentalną i kategorię panowania, które przenikają zarówno naukę i technikę, jak również formy życia społecznego i państwowego¹. Książka Adorna i Horkheimera powstawała podczas Zagłady, ale nie obejmowała jej w całości, z konieczności nie była pisana z dystansu. Rozdział *Żywioty antysemityzmu* pozwala jednak dostrzec oczywistą linię łączącą autorytarny, instrumentalny, przemocowy rozum i Zagładę. Do źródeł inspiracji Baumanowskich można również dopisać kategorię osobowości autorytarnej Adorna (Adorno i in., 2010), czyli osobowości ukształtowanej przez zjawisko transferu odpowiedzialności na hierarchiczną strukturę i stłumienia wszelkich intuicji moralnych jako niełączących się z racjonalnym porządkiem celów i zadań wyznaczonych przez nowoczesną władzę.

Podobieństwa te jednak pozostają w ukryciu. W *Nowoczesności i Zagładzie* Bauman odwołuje się do przedstawicieli szkoły frankfurckiej raz, marginalnie, w rozdziale *Etyka posłuszeństwa*² – nie cytuje ich, odnosi się wyłącznie do *Osobowości autorytarnej*, umieszczając ją w krytycznym kontekście jako psychologizującą interpretację Zagłady, tłumaczącą faszyzm autorytarnym charakterem. Zdaniem Baumana „frankfurtczycy”:

Skrzętnie unikali rozważania czynników ponadindywidualnych, sprzyjających tworzeniu osobowości autorytarnej; nie postawili też sobie pytania, czy tego rodzaju czynniki nie mogą spowodować autorytarnych zachowań u ludzi nie wykazujących w innych okolicznościach żadnej skłonności do autorytarnej osobowości. Dla Adorna i jego współpracowników nazizm był okrutny, dlatego, że okrutni byli naziści, zaś naziści byli okrutni, ponieważ ludzie o skłonnościach do okrucieństwa przejawiali skłonność do zostania nazistami (Bauman, 1992, ss. 215–216).

Bauman nie dostrzegł, że charakter autorytarny nie był jednak zjawiskiem czysto psychologicznym, ale również społecznym. Przede wszystkim jednak pominął *Dialektykę oświecenia* i jej aspekt społeczny i kulturalistyczny³, choć z całą pewnością jego samego można zaliczyć do nurtu krytycznego, zrywającego z niemal powszechnym rozumieniem Holokaustu jako erupcji bezrozumnego barbarzyństwa. Zarówno „frankfurtczycy”, jak i Bauman wskazywali na racjonalny charakter Zagłady, zakorzenienie w rozumie instrumentalnym, który legł u podstaw zachodniej cywilizacji i nauki, w etyce posłuszeństwa instytucjom, państwu, przełożonym, ale też autorytarnej osobowości. To właśnie te dociekania zaowocowały wspomnianymi badaniami nad autorytaryzmem, szukano związku między różnymi instytucjami a konstrukcją osobowości społecznej, która prowadziła do wykluczenia i w konsekwencji także do Zagłady, nadając jej charakterystyczne dla nowoczesności rysy.

-
- 1 Pozostawiam na boku kwestię bliskości czy też odmienności szkoły frankfurckiej od myśli Martina Heideggera, którego twórczość może się nasuwać w tym kontekście.
  - 2 W kontekście rozważań nad Stanleyem Milgramem.
  - 3 Czyli dotyczący namysłu nad kulturą jako całością, ze szczególnym uwzględnieniem jej wzorów i społecznych funkcji.

Ten efekt nowoczesności⁴ Bauman nieustannie podkreślał, mówiąc o wyjątkowości Zagłady:

Nowoczesny Holokaust jest wyjątkowy w dwojakim sensie. Jest wyjątkowy w porównaniu z innymi historycznymi przypadkami ludobójstwa, gdyż jest nowoczesny, jest wyjątkowy wobec codzienności nowoczesnego społeczeństwa, gdyż doprowadza do zetknięcia pewnych elementów nowoczesności, które normalnie się nie stykają (Bauman, 1992, s. 139).

Wyjątkowość nie ma jednak nic wspólnego z anomalią, niezrozumiałym zjawiskiem, wykraczaniem poza ustalony porządek:

Uznanie sprawców Holokaustu za odchylenie, anomalię naszej cywilizacji, a nie za jej prawowity produkt – odrażający, lecz zgodny z jej logiką – daje moralny komfort, samooczyszczenia” (Bauman, 1992, s. 44).

Charakterystyczna dla Szoah niezwykła koncentracja praktyk i aparatu przemocy, która została uwolniona od ocen emocjonalnych i poddana regułom czystego racjonalizmu, możliwa była tylko w nowoczesnym państwie i dzięki jego biurokratycznemu aparatowi⁵. Biurokracja i aparat państwa w połączeniu z rozumem instrumentalnym umożliwiły pojmowanie i przeprowadzenie Zagłady jako zadania czysto technicznego:

W ostatniej instancji wybór fizycznej eksterminacji jako właściwego sposobu zrealizowania zadania *Entfernung* był produktem rutynowych czynności biurokracji: kalkulacji celu i środków, bilansu budżetowego, opracowania metod realizacji. Stawiając problem jeszcze ostrzej: był to efekt rzetelnego wysiłku, by znaleźć racjonalne rozwiązanie dla wciąż rosnących „problemów” w zmieniających się okolicznościach. [...] To właśnie Duch racji instrumentalnej, w swojej nowej nowoczesnej, biurokratycznej postaci instytucjonalnej sprawił, że rozwiązania w stylu Holokaustu stały się nie tylko możliwe, ale i „zasadne” (Bauman, 1992, ss. 39–40).

Cechy nowoczesnej cywilizacji, ze szczególnym uwzględnieniem społecznego podziału pracy, oddzieleniem zarządzania od wykonania, odrzuceniem całościowej refleksji, mogą wydawać się niewinne, ale to właśnie one zdecydowały o specyfice Szoah:

Szczegółowy i funkcjonalny podział pracy. Użycie przemocy jest najskuteczniejsze i najbardziej oszczędne, jeśli środki wykorzystuje się wedle ściśle racjonalnych i instrumentalnych kryteriów, całkowicie niezależnych od moralnej oceny celów (Bauman, 1992, s. 144).

Charakterystyczna dla nowoczesności obiektywizacja prowadzi do dehumanizacji obiektów działań, a tradycyjny rasizm przybiera nową postać inżynierii społecznej, zmierzającej do racjonalnego uporządkowania elementów i usunięcia z przestrzeni społecznej elementów złych lub niepożądanych.

Dla inicjatorów i wykonawców nowoczesnego ludobójstwa społeczeństwo jest przedmiotem planowania. Jest to wizja ogrodnika rzutowana na cały świat. [...] Nowoczesna kultura jest kulturą ogrodniczą. Definiuje samą siebie jako wzór idealnego życia i doskonałej organizacji

---

4 O związkach nacjonalizmu i nowoczesności por. Billig, 1995.

5 „To, co wniósł Holokaust do naszej wiedzy o biurokratycznym racjonalizmie, staje się zupełnie jasne dopiero wtedy, kiedy sobie uświadomimy, w jak wysokim stopniu sama idea *Endlösung* była rezultatem kultury biurokratycznej” (Bauman, 1992, s. 37).

warunków ludzkiego istnienia. [...] Nowoczesne ludobójstwo, tak jak w ogóle nowoczesna kultura, jest ogrodnictwem. To po prostu jedna z wielu licznych prac, które ludzie traktujący społeczeństwo jak ogród muszą wykonać. Jeśli założenia ogrodu definiują, czym są chwasty, wszędzie tam, gdzie istnieje ogród, muszą istnieć i chwasty. Te zaś trzeba usunąć. Odchwaszczanie jest działalnością twórczą, nie destruktywną. Nie wyróżnia się niczym szczególnym w szeregu innych prac wymaganych przy uprawie dobrze utrzymanego ogrodu (Bauman, 1992, ss. 136–137)

Usuwanie, odchwaszczanie i masowe zabijanie jest zorganizowane biurokratycznie, przeniesione, delegowane na odpowiednie służby i przedstawicieli, a wreszcie zrealizowane tak, jak się realizuje plan produkcyjny. Bauman rozpatruje okrucieństwo nie jako cechę indywidualną, ale związaną z autorytarną strukturą urządzeń społecznych:

O ile okrucieństwo wykazuje nikłą korelację z osobistą charakterystyką jego wykonawców, o tyle koreluje bardzo silnie z występowaniem autorytetu i posłuszeństwa, z naszą zwykłą, codziennie spotykaną strukturą władzy (Bauman, 1992, s. 216).

Wewnątrz biurokratycznego systemu władzy język moralności przyswaja sobie nowy słownik. Wypełnia go pojęciami w rodzaju lojalność, obowiązek, dyscyplina – które bez wyjątku wskazują na przełożonych jako źródło moralnych ocen, a co za tym idzie najwyższą instancję w tych kwestiach (Bauman, 1992, s. 224).

Bauman analizuje zjawisko społecznej produkcji ślepoty moralnej, na którą składają się autoryzacja przemocy, zrutynizowanie wszelkich czynności jako przewidzianych harmonogramem lub przez ten harmonogram wykluczone i odczłowieczenie ofiar.

Autor interpretuje więc Zagładę jako masowe zabijanie, zorganizowane przemysłowo, nowocześnie, przeniesione i oddalone od niemieckich oczu. Równie istotny jest dla niego transfer czy też delegowanie odpowiedzialności na struktury władzy, przełożonych, maszynę państwa. Zdaniem Baumana za Zagładę w jej nowoczesnym kształcie masowej produkcji śmierci odpowiada współczesna cywilizacja i jej wzory kultury, w tym szczególnie forma organizacji społecznej i biurokracji, jaką jest państwo. Bez państwa Szoah byłoby nie do pomyślenia (por. Barańska, 2016).

Drugi bohater tego szkicu – Timothy Snyder – zmierza do udowodnienia tezy wręcz przeciwnej: to instytucje państwa broniły przed Zagładą, a przynajmniej zwiększały szanse ofiar na przeżycie, i to właśnie kryzys państwa zdecydował o powodzeniu Zagłady, a zatem Szoah było możliwe dlatego tylko, że państwa nie było i zniszczono jego instytucje.

W stronę Snydera: Hitler anarchista

Książki Timothy'ego Snydera – nie tylko *Czarna ziemia. Holocaust jako ostrzeżenie* (Snyder, 2015a), lecz również *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem* (Snyder, 2015b) – zyskały sobie szczególne uznanie i miejsce w polskim świecie humani-

stycznym⁶ i nie tylko, choć spotkały się także z zaciętą polemiką⁷. Autor ambitnie postawił sobie za cel radykalną zmianę paradygmatu obrazu Zagłady, jej przyczyn, początku i charakteru.

Już na początku *Czarnej ziemi* zaznaczył:

Intuicja wiedzie nas na manowce. Słusznie kojarzymy Holocaust z ideologią nazistowską, zominając jednak, że wielu zabójców nie było nazistami ani nawet Niemcami. [...] Wskazujemy na obozy koncentracyjne, choć niewielu zamordowanych Żydów przekroczyło ich bramy. Oskarżamy państwo, choć mord stał się możliwy dopiero wtedy, gdy zniszczono jego instytucje. Stawiamy zarzuty nauce, przyjmując w ten sposób istotny element światopoglądu Hitlera. Wreszcie obwiniamy narody, uciekając się do uproszczeń wykorzystywanych przez samych nazistów (Snyder, 2015a, s. 12).

Zdaniem Snydera to nie nauka, nie nacjonalizm i nie państwo są zwornikami Szoah, zaś interpretacje, które tym właśnie elementom przypisywałyby istotne znaczenie, podążają śladem niebezpiecznych tropów, które podrzucili nam sami naziści – zgodnych z ich wizją zdegenerowanej kultury modernistycznej i zepsutego państwa liberalnego. Od samego początku zatem Snyder skrycie polemizował ze szkołą frankfurcką, nurtem krytycznym, jak również z bliższymi mu czasowo koncepcjami Zygmunta Baumana. Autor wskazując na destrukcję państw jako przyczynę Zagłady, przesunął jej datę początkową. Zagłada zaczęła się jego zdaniem wraz z najazdem niemieckim na ZSRR, akcją Barbarossa, czyli już w 1941 roku, podczas gdy zazwyczaj za jej symboliczny początek uważa się konferencję w Wannsee w roku 1942⁸.

Zgodnie ze stwierdzeniami Snydera to nie nacjonalizm i antysemityzm spowodowały Szoah, decydujące okazały się mordercza anarchia i ekologiczna panika które zresztą także dziś stanowią zagrożenie dla świata: „Historia Holocaustu nie dobiegła końca, Stanowi ona wieczny precedens, z którego do tej pory nie wyciągnęliśmy należytych wniosków” (Snyder, 2015a, s. 13).

Snyder chcąc uniknąć jednostronności obrazu, postulował poszukiwanie niuansów i skomplikowanych motywacji:

[...] rozliczenie musi uwzględniać pierwiastek ludzki: odnotowując obok zbrodni próby przetrwania; opisując Żydów usiłujących przeżyć, jak też nielicznych nie-Żydów, którzy chcieli im

---

6 Każda z tych książek była wydarzeniem w świecie humanistycznym i nie tylko, recenzje ukazywały się w prasie specjalistycznej i wielkonakładowej, oto kilka przykładów: Czerniecki, 2015a, ss. 32–33, 2015b, ss. 86–90; Eisler, 2016, ss. 22–23; Holzer i in., 2011; Krzemiński, 2015, ss. 68–70; Leociak, 2015, ss. 22–23; Muchowski, 2016, ss. 58–62; Nowicka, 2015, ss. 20–23; Stasiński, 2015, s. 11; Żbikowski, 2011, ss. 583–594. O wyjątkowym uznaniu świadczą też prestiżowe nagrody, które Snyder otrzymał, a więc: Nagroda Historyczna im. Kazimierza Moczarskiego (2012), tytuł „Człowiek Roku” „Gazety Wyborczej” (2016) oraz Nagroda Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (2018).

7 Obszerna recepcja książek Snydera nie zawsze jest pozytywna. Por. skrót debaty badaczy zachodnich na temat pierwszej książki, dokonany przez Joannę Tokarską Bakir (Tokarska-Bakir, 2012a). Zob. także: Bartov, 2011; Evans, 2010, 2015; Katz, 2010; Michman, 2012, ss. 440–445.

8 Spór o datę początkową można niestusznie traktować jako czcze rozważania akademickie. Jednak nawet umowne czy symboliczne przyjmowanie dat początkowych określa, w jaki sposób interpretowana jest Zagłada, jakie jej cechy uznamy za najważniejsze.

pomóc; akceptując przy tym nieodłączną i nieredukowalną złożoność poszczególnych jednostek oraz kontaktów między nimi (Snyder, 2015a, s. 13).

Na marginesie można zauważyć, że owa „nieredukowalna złożoność” jednostek i kontaktów prowadzić może jedynie do mało esencjalnych wniosków w rodzaju „to skomplikowane” i „bywało różnie”, które jednakowoż trudno traktować jako rzeczowy opis relacji i wydarzeń.

Rozważania autora skoncentrowały się wokół wątku państwowości i anarchicznego charakteru działań Hitlera, niszczącego państwa sąsiednie (Czechosłowację, Austrię, Polskę⁹ i in.), które jako jedyne mogły, choćby ze względu na swoją suwerenność, nie dopuścić do wyniszczenia swoich żydowskich obywateli, niezależnie od panującego w każdym z tych krajów antysemityzmu. Państwo w przekonaniu Snydera pełniło wręcz funkcję moralną, w zakończeniu autor napisał: „Gdy zabrakło moralnej jasności, jaką dają instytucje, pozostawała tylko dobroć” (Snyder, 2015a, s. 413).

Snyder podkreślił, że umierali najszybciej ci, którzy tracili obywatelstwo i których nie chroniły żadne prawa. I jest to twierdzenie, z którym trudno się nie zgodzić, przy czym należy zastrzec, że bezpaństwowcy wcale nie stanowili większości ofiar. To charakterystyczne, że autor powołał się na przykłady tych właśnie państw (Czechosłowacji, Austrii i Polski), pominął natomiast przypadki takie jak Litwa czy Rumunia, których rządy z najwyższą energią zaangażowały się w Zagładę, w tym również, a może zwłaszcza własnych obywateli. Przeświadczenie, że mimo antysemityzmu państwa europejskie broniłyby swoich obywateli, jest więc nie tylko wątpliwe czy pozbawione solidnych podstaw, ale sfalsyfikowane historycznie, autor jednak ten obszar całkowicie zignorował.

Snyder deprecjonował interpretacje podkreślające rolę antysemityzmu¹⁰, który skądinąd, wbrew wszelkiej naukowej refleksji na jego temat, nazywał „uczuciem” (Snyder, 2015a, s. 203). Zdaniem autora antysemityzm nie przekładał się bezpośrednio na działania na masową skalę, do ludobójstwa trzeba było czegoś więcej. Był więc warunkiem niewystarczającym dla Szoah. Jako uzasadnienie Snyder podał przykłady społeczeństw antysemickich, które na poziomie instytucji państwowych przeciwstawiły się jednak Zagładzie swoich obywateli. I znów, częściowo jest to prawda, obraz ten jednak trzeba uzupełnić i przypomnieć, że część społeczeństw się nie sprzeciwiała, a część, która broniła swoich obywateli, często deportowała Żydów, którzy obywatelami nie byli, choć mieszkali w danym kraju od dziesięcioleci albo nawet się w nim urodzili, jak choćby uczyniły to społeczeństwo i rząd francuski.

Snyder podkreślił, że ani poglądów ani działań Hitlera nie należy odnosić do nacjonalizmu, ponieważ podstawową kategorią Hitlera była rasa, nie zaś naród. Zagłada nie należy więc do historii nacjonalizmów państwowych, ale historii rasizmów. Tezę tę traktować można nie tylko jako propozycję teoretyczną – w końcu rasizm dotyka często

9 Zniszczenia polskiego państwa w 1939 roku nie uznaje jednak Snyder za początek Zagłady.

10 Na deprecjację tę zwracano uwagę już przy poprzedniej książce, por. Michman, 2012.

obywateli tego samego państwa – lecz również jako jeszcze jedną próbę uchylenia zarzutów wobec państwa pomyślanego jako narodowe, czyli w swojej dominującej postaci w wieku XIX i na początku XX. Używając argumentacji Snydera nieco przewrotnie, można by zauważyć, że w tym wypadku sam autor idzie tropem manipulacji nazistowskich, które odmawiały Żydom szacownego w swoim mniemaniu statusu narodu. Zabieg taki był warunkiem odczłowieczenia ofiar, a więc powodzenia całego procesu Szoah. Trudno go jednak traktować serio jako teoretyczne rozwiązanie kwestii antysemityzmu czy nacjonalizmu w poważnej historycznej debacie.

Autor wskazał na charakterystyczne zmiany i przesunięcia, których dokonał Hitler: wprowadził państwo jednopartyjne (za Leninem)¹¹, przedsiębiorczość przemocy, eksport anarchii, hybrydyzację instytucji, dał precedens bezpieczeństwa, globalizacji niemieckich Żydów, na nowo zdefiniował wojnę (Snyder, 2015a, s. 63). Hitlera określił Synder mianem biologistycznego anarchisty, pragnącego wojny totalnej¹². To również trop, który w globalnej perspektywie oddalił ma czytelnika od koncepcji, że to państwo narodowe (wraz z jego postacią nacjonalistyczną), jego struktury i mechanizmy oraz nowoczesna władza doprowadzają do Szoah. Przeciwnie, zdaniem Snydera, państwo chroniło przed Zagładą, a Szoah było dziełem anarchii.

Snyder polemiczny

Drugim oczywistym, choć nie do końca jawnym, adresem polemicznym *Czarnej ziemi* są książki Jana Tomasz Grossa, a zwłaszcza *Sąsiedzi* (Gross, 2000), praca koncentrująca się na pogromach dokonywanych przez ludność polską tuż po inwazji armii niemieckiej na ZSRR. Snyder podjął polemikę nie tylko z poszczególnymi elementami wywodu Grossa, ale przede wszystkim z jego tezę główną o istotnej roli antysemityzmu przedwojennego i wojennego w samym mechanizmie Zagłady oraz o rzeczywistym uczestnictwie społeczności lokalnych w mordowaniu Żydów. Snyder podkreślił wielokrotnie, że mordowanie Żydów nie byłoby możliwe bez wojny i polityki Hitlera, a także że pogromy były inspirowane przez Niemców, niezadowolonych skądinąd z niedostatecznej ich skali. Opowieść o lokalnych pogromach uznał wręcz za echo niemieckiej propagandy, której zależało na zachowaniu pozorów spontaniczności i „rodzimości” owych wydarzeń (Snyder, 2015a, s. 203). Snyder zdaje się przy tym ignorować konkretne opisy, wspomnienia i badania wydarzeń w Jedwabnem (i rzecz jasna nie tylko w Jedwabnem) (por. Bikont, 2015; Machcewicz & Persak, 2002). Jego tezy opierają się na dość kruchych podstawach,

11 W tym sensie Zagładę w jakimś stopniu przygotowała radziecka rewolucja.

12 Jakkolwiek sam autor podkreśla mocno rewolucyjność wyłożonych w książce tez, trudno się oprzeć wrażeniu, że niekiedy stare interpretacje zyskują tylko nowe wystowienie: zamiast o darwinizmie czytamy o ekologii, ale za tym pojęciem kryje się wizja konkurujących ze sobą ras walczących o zasoby, rzekomo kurczącą się przestrzeń, wyrzynających się nawzajem, dowodzących swojej wyższości i podporządkowujących sobie inne – a więc model od dawna służący opisom koncepcji i poczynąń Hitlera.

na źródłach pośrednich, a mianowicie na instrukcjach niemieckich, oraz dedukcji, nie zaś nie na dokumentach dotyczących samych wydarzeń. W rozdziale 6 pisze:

Instrukcje przekazywane dowódcom Einsatzgruppen mówiły o tworzeniu pozorów lokalnej spontaniczności, co oczywiście sugeruje, że w rzeczywistości takiej brakowało. [...] Zresztą przy tych wydarzeniach byli za każdym razem obecni Niemcy (Snyder, 2015a, s. 202).

W Europie wschodniej nie brakowało lokalnego antysemityzmu. [...] Związek między uczuciami a zabijaniem nie jest jednak oczywisty. Odwieczny antysemityzm nie tłumaczy, dlaczego pogromy zaczęły się właśnie latem 1941 roku. [...] W okupowanej Polsce Holocaust rozpoczął się ponad dwa lata po inwazji niemieckiej i w znacznej części odbywał się w izolacji od miejscowej ludności. W okupowanym Związku Radzieckim mordowano na zewnątrz, na oczach ludzi i z pomocą młodych sowieckich mężczyzn (Snyder, 2015a, s. 203).

Trudno się z tymi stwierdzeniami zgodzić, dyskusyjne wydaje się datowanie początków Holocaustu, ale do tej kwestii jeszcze powrócę. Jeszcze trudniej przyjąć stwierdzenie o „izolacji miejscowej ludności” – skądinąd, zwłaszcza w sąsiedztwie nieokreślonego „w znacznej części”, jest to wypowiedź, delikatnie mówiąc, mglista. Snyder ponadto zdyskredytował Auschwitz jako figurę Holocaustu: wbrew powszechnym wyobrażeniom Zagłady, jego zdaniem, nie dokonano jej w obozach koncentracyjnych, a w każdym razie nie główna jej część.

Jak pokazują prace Jana Grabowskiego (por. Grabowski, 2004, 2011, 2013), badania prowadzone w Centrum Badań nad Zagładą Żydów (np. Grabowski & Engelking, 2011, 2018; Grabowski & Libionka, 2014), w Instytucie Badań Literackich PAN (por. np. Hopfinger & Żukowski, 2021) oraz Instytucie Sławistyki PAN (Tokarska-Bakir, 2008, 2012b; Zawadzka, 2012, 2021), teza, jakoby „miejscowa ludność” – w tym wypadku Polacy – była rzeczywiście odizolowana od Holocaustu, jest nie do przyjęcia. Biorąc pod uwagę skalę handlu z gettem i Żydami pozostającymi poza jego obszarem, rozmiar grabieży, denuncjacji, mordów, dobrze zaświadczone nie tylko w dokumentach epoki, lecz także w badaniach historycznych, trudno traktować twierdzenie Snydera inaczej niż jako życzenie. Dla Żydów znacząca była rola polskich sąsiadów przy podejmowaniu decyzji o pójściu do getta, kluczowa dla życia „po aryjskiej stronie” – trudno te elementy pogodzić z obrazem oddzielenia. Trzeba też pamiętać o odcinaniu się Polaków od swoich żydowskich sąsiadów, przyjaciół, rodziny, mieć na uwadze tłumy otaczające getto podczas likwidacji getta i powstania, pomyśleć o szmalcownikach, czyhających nieustannie na swoje ofiary w tym tłumie. Tezy o izolacji nie da się obronić. Wracając zaś do wątku pogromów i rozstrzelań w okupowanym ZSRR: co właściwie znaczy „młodzi sowieccy mężczyźni”? Czy pod tę kategorię podpadają bracia Laudańscy – antysemici i endecy, mordercy, którzy istotnie przez pewien czas byli obywatelami ZSRR i którzy dobrowolnie spalili swoich żydowskich sąsiadów w stodole? Czy nie jest to jednak nadużycie interpretacyjne, próbujące utwierdzić nas w przekonaniu, że przedwojenny antysemityzm nie miał znaczenia, natomiast zasadniczą rolę odegrał epizod państwowej (nie)przynależności? Snyder wielokrotnie odrzucił stanowisko, jakoby za Holocaust odpowiadał środkowoeuropejski

antysemityzm, mówiąc o „pułapce wyjaśnień etnicznych i odpowiedzialności zbiorowej” (Snyder, 2015a, s. 204). Co więcej, stanowisko to postawił w tym samym rzędzie z wytworami propagandystów nazistowskich oraz sowieckich¹³. Uznanie antysemityzmu za kluczowy element społecznego tła Zagłady oznaczało, zdaniem Snydera, „likwidację myśli politycznej i zacieranie indywidualnych działań” (Snyder, 2015a, s. 204).

Gra, którą podjął autor, toczyła się zatem o uniknięcie czy też oddalenie kategorii winy zbiorowej, którą zresztą sam skonstruował jako bezwyjątkową, powszechną i całkowitą. Snyder, tworząc opozycję winy indywidualnej i zbiorowej odpowiedzialności, zweekstrował rozważania na tor odpowiedzialności indywidualnej albo też odpowiedzialności państwa. Nie zgadzając się na absurd całkowitego i powszechnego obwiniania zbiorowości, w gruncie rzeczy unieważnił poziom analiz społecznych (zachowań rozmaitych grup), uznając je kuriozalnie za obwinianie wszystkich bez wyjątku (Snyder, 2015a, s. 204).

Nie jest to jedyna redukcja. W rozważaniach Snydera najbardziej brakuje kontekstu kulturowego, a więc analizy ram instytucjonalnego sprawstwa, wyobrażeń społecznych i antropologicznych, powtarzalnych zachowań oraz dających się rozpoznać kodów kulturowych¹⁴, które w znacznej mierze określają zachowania grup społecznych i pozwalają zrozumieć masowość oraz niejednostkowość pewnych zjawisk. W *Czarnej ziemi* autor ograniczył swój horyzont do historii politycznej, choć przecież przedmiot jego badań stanowią zjawiska znacznie poza dziedzinę spraw czysto politycznych i państwowych wykraczające. Znamienny będzie tu przykład antysemityzmu. Jak już wspomniałam, Snyder traktował go jako pewnego rodzaju oczywistość, nie uważał go za przyczynę sprawczą i nie poświęcał mu większej uwagi. Przedwojenny antysemityzm w Polsce był dla niego przede wszystkim zjawiskiem politycznym i efektem politycznej gry – spadkobiercy Piłsudskiego chcieli powstrzymać endecję i jej pogromy, dlatego pojawił się OZON i antyżydowska polityka państwa w drugiej połowie lat trzydziestych, która w gruncie rzeczy domagała się emigracji Żydów i pomagała im w staraniach o własne państwo. To znacznie ograniczająca perspektywa. Autor dostrzegł wprawdzie nieokreślony antysemityzm ludowy, któremu jednak również nie przyglądał się wnikliwie. Brak kontekstu kulturowego i społecznego sprawił, że Snyder nie dostrzegł w przedwojennym katolicyzmie wymiaru antysemitckiego oraz potęgi społecznej i politycznej nacjonalizmu jako siły kształtującej wyobrażenia społeczne, aspiracje i postępowanie licznych klas i warstw, nie tylko chłopstwa, lecz także inteligencji (por. na ten temat Chmielewska, 2018), robotników, mieszczan i posiadaczy ziemskich – wyobrażenia te umożliwiły ekskluzję Żydów i ich eksterminację w sprzyjających okolicznościach Holokaustu.

---

13 Głoszone przecież przez szacownych luminary nauki i filozofii, takich właśnie jak Bauman, których trudno posądzać o świadome lub nieświadome uleganie nazistowskim podszeptom.

14 Brakowi perspektywy kulturowej i genderowej przypisać też należy rażący sposób opisywania doświadczeń molestowanych seksualnie Żydówek. Por. rozdział 12, gdzie mówi się o „skomplikowanych potrzebach młodego życia” oraz o „niechcianych zalotach”.

Wszyscy ci, którym solą w oku były rozważania Grossa, jak również ci, których zaprzątała troska o polski wizerunek, mogli odetchnąć z ulgą¹⁵, praca Snydera przyniosła ukojenie: pogromy były inspirowane, polski antysemityzm nie miał najistotniejszego znaczenia i nie był krwiożerczy ani eliminacyjny¹⁶, nie można mówić o żadnej zbiorowej winie, ponieważ istnieją tylko jednostki, ich skomplikowane motywacje, poczynania i ich indywidualna odpowiedzialność. W tym niuansowaniu i względności zginął jednak zasadniczy rysunek przeszłości i zatarty się główne rysy wypracowane przez wspomniane badania nad Zagładą.

Silną kodą książki jest passus o Sprawiedliwych, ich portrety i dociekanie motywacji, humanitaryzmu, szacunku dla ludzkiego życia, doświadczenia utraty, wrażliwości. Niezmiernie skądinąd cenne podkreślenie ich zasług i wyjątkowości nie szło jednak w parze z informacją, że ich postępowanie nie było symptomatyczne, ale dokonywało się wbrew otaczającym społecznościom, wyznaczonym przez nie zasadom oraz normom i zazwyczaj spotykało się z niechęcią, dystansem, a czasem potępieniem lub też represjami ze strony „swoich”.

Wątpliwości budzić może także rozumienie podstawowych kategorii, których użył autor, jak choćby kategorii „państwo”. Co właściwie oznacza stwierdzenie, że państwo nie istnieje, skoro dana populacja objęta jest organizacją polityczną, z policją, sądownictwem, działającym prawem cywilnym i karnym, opieką medyczną itd. Czy państwo, które nie gwarantuje swoim obywatelom praw politycznych, równości, a nawet bezpieczeństwa, przestaje być państwem? Snyder uwikłał się w sprzeczności, bo z jednej strony Niemcy pozostają państwem przez cały czas wojny, choć nie chronią swoich obywateli, nie zapewniają im nawet prawa do życia, a z drugiej już państwem nie są. Francja balansuje w tym opisie między terenem okupowanym i bytem państwowym w zależności od kontekstu, podobnie Austria. Warto przy tej okazji zadać sobie także pytanie, czy państwo w stanie wyjątkowym (Trzecia Rzesza niewątpliwie nie była liberalną demokracją) przestaje być państwem? Współcześni filozofowie społeczni i polityczni (by wspomnieć choćby Giorgia Agambena) podkreślają raczej, że właśnie stan wyjątkowy, oznaczający władzę naruszania i zawieszania wcześniejszych reguł, dowolności prawa nad życiem, podkreśla tylko moc państwa, nie stanowi o jego „niedoistnieniu”. Jeśli pojęcie państwa ma odnosić się wyłącznie do suwerennego bytu liberalno-demokratycznego, to z takim rozstrzygnięciem trudno się zgodzić. Zaryzykowałabym nawet tezę, że nawet w odniesieniu do wojennej Polski można żywić pewne wątpliwości i pytać, czy jednak nie była jakąś formą organizmu państwowego. Biorąc choćby pod uwagę działające instytucje prawa: sądy i policję, prawo karne, cywilne, władze emigracyjne i krajowe uznane przez światowych graczy i prowadzące własną politykę wewnętrzną i zagraniczną oraz podziemną armię – odpowiedź nie jest wcale jednoznaczna.

---

15 Zarzut, że autor reprezentuje coś, co można by nazwać „propolską tendencyjną perspektywą”, powtarza się również w przywołanym artykule Omera Bartova (Bartov, 2011).

16 Wszystkie te stwierdzenia wydają się co najmniej dyskusyjne.

Podobnie jak w *Skrwawionych ziemiach* (por. Kozłowski, 2012, ss. 1–6) autor zbudował symetrię między Rosją Radziecką a faszystowskimi Niemcami: rewolucja na eksport, anarchia, niszczenie sąsiadujących państw, wymiar światowy polityki. Można ulec wrażeniu, że zdaniem Snydera to właśnie działania Sowietów dały asumpt Szoah, bo to oni w 1939 roku dokonali aneksji i demontażu państwa polskiego, to na ich terytorium zaczął się Holokaust, w którym wzięli udział „młodzi sowieccy mężczyźni”.

W 1939 roku Sowieci pokonali, zniszczyli i zdyskredytowali tradycyjne autorytety – zarówno świeckie jak i religijne. Po inwazji [Niemiec – K.Ch.] wyrównywano rachunki i zapanował chaos, prowadzący do licznych nowych zatargów, które mogły doczekać się rozstrzygnięcia podczas kolejnego epizodu brutalnej transformacji (Snyder, 2015a, s. 179).

Opis ten jasno sugeruje, że pierwszy ruch należał do Sowietów, którzy zniszczyli religię, tradycyjną moralność i dlatego ludzie zaczęli zarzywać i okradać. Trudno jednak nie dostrzec faktu, że gdzie indziej grabieże, rozboje, morderstwa i przemoc dokonywały się równie często, a co więcej ani ich konsekwencją, ani też przyczyną nie było wcale osłabienie katolicyzmu czy tradycyjnie rozumianej moralności. Złodzieje i mordercy Żydów nie odrzucali katolickiej tożsamości, ani nie naruszali norm swojej wspólnoty i bardzo rzadko, jeśli w ogóle, spotykali się z ostracyzmem w kościele/cerkwi.

Powróćmy jednak do sprawy kluczowej, czyli opisu Szoah. Snyder zdetronizował Auschwitz jako jego symbol i obraz zasadniczy, podkreślając, że jest to nieuprawniona metonimia – nieuprawniona, ponieważ większość Żydów nie zginęła w obozach¹⁷. Nieuprawniona jednak w zamyśle autorskim przede wszystkim dlatego, że tworzy wyobrażenie Zagłady jako śmierci przemysłowej, zaplanowanej, zorganizowanej jak inne procesy technologiczne nowoczesnego społeczeństwa¹⁸. Jest to więc nie tyle spór o liczby, ale o podstawowy obraz, który obciąża lub też przeciwnie, uniewinni nowoczesność. Postrzeganie wojny jako zapaści norm, instytucji i autorytetów idzie wbrew interpretacjom, których symbolem można uczynić prace Zygmunta Baumana, a które właśnie w instytucjach i autorytecie dopatrywały się przyczyn wydarzeń z czasów Zagłady i tuż po niej. Snyder nie jest w tym opisie osamotniony. Wydaje się on tendencją silnie obecną, jeśli nie dominującą, w dawniejszym i współczesnym piśmarstwie historycznym, chętnie odwołującym się do kategorii traumy i kulturowego kolapsu – żeby przywołać tu szeroko dyskutowaną książkę Marcina Zaremba *Wielka trwoga. Ludowa reakcja na kryzys* (Zaremba, 2012), poświęconą czasom tuż powojennym. Ta bazująca na zdroworozsądkowej intuicji koncepcja (aby tak straszne rzeczy mogły się wydarzyć, ludzie musieli nie być sobą, musieli podlegać ogromnej presji, a ich wzorce i normy moralne uległy dezintegracji) wzbudziła wiele entuzjazmu, stała się pozycją klasyczną, by nie rzec dominującym opi-

---

17 Argument z większości nie jest do końca przekonujący. Oczywiście dysponujemy wyłącznie danymi szacunkowymi, ale liczbę ofiar rozstrzelanych i zagazowanych podczas niemieckiej okupacji na terenie Związku Radzieckiego szacuje się na 1 300 tysięcy osób, czyli jednak mniej niż ofiar obozów koncentracyjnych („Dokumentowanie liczby ofiar Holokaustu”, b.d.).

18 Auschwitz stało się symbolem Holokaustu między innymi ze względu na zachowaną materialną infrastrukturę tej nowoczesnej „fabryki śmierci” – krematoria, pozostałości komór gazowych. Por. Kucia, 2005.

sem społecznej przemocy, ale wydaje się nieco jednoznacznie i nie do końca prawdziwie formatować opis przeszłości, a ponadto przystania wiele zupełnie nieoczywistych mechanizmów, które szkole krytycznej udało się odstąpić. Oscyluje między dwoma banaliami. Pierwszy głosi, że wszyscy zdolni są do zła w pewnych okolicznościach i nie ma ani winnych, ani niewinnych. Drugi – że wszyscy się unurzali w zło, tym większa zatem sława bohaterom, którzy jaśnieją jak gwiazda na firmamencie zła, dając przykład wiecznemu humanizmowi.

Suplement: polskie szkoły współczesne

Od Baumana i Snydera można wyprowadzić dwie linie interpretacyjne Zagłady. Jedna kładzie nacisk na systemowość i systematyczność Zagłady, jej związek z nowoczesnością, powtarzalnymi tropami zachowań uwarunkowanymi kulturowo, antysemityzmem europejskim, figurami obcego, społeczną dyskryminacją, a nade wszystko ze zorganizowaną biurokracją państwową. Jej symbolem jest Auschwitz jako usystematyzowane, fabryczne, masowe zabijanie. Linia druga wiedzie raczej ku śmierciom „chaotycznym”, ku masowym rozstrzelaniom. Pokazuje separację społeczeństw lokalnych i żydowskich ofiar, kryzys kultury i cywilizacji, ich specyficzną anarchizację oraz kolaps wartości jako warunek Zagłady. W tym ujęciu państwo to ostatni bastion, który mógł przed Zagładą chronić, antysemityzm natomiast jest elementem ważnym, ale niewystarczającym i nieesencjalnym.

Te z grubsza narysowane rozróżnienia i kierunki można odnaleźć również wśród polskich badań nad Zagładą, choć oczywiście nie są one żadną realizacją z góry ustalonego „programu”, ani też nie powielają w pełni założeń żadnego z przedstawionych autorów – ani Baumana, ani Snydera. Badania, które można by symbolicznie określić jako „baumanowskie”, koncentrują się na społecznym i kulturowym aspekcie Zagłady i produkcji „Innego” na kulturowych kodach, urządzeniach społecznych i prawnych, które umożliwiły Zagładę – lub przynajmniej były jedną z jej przyczyn. Oprócz wspomnianych już wcześniej badaczek i badaczy, takich jak: Barbara Engelking, Jan Grabowski, Irena Gross, Joanna Tokarska-Bakir, Anna Zawadzka, warto pamiętać także o pracach Elżbiety Janickiej (Janicka, 2018a, ss. 131–147, 2018b, ss. 521–542), Tomasza Żukowskiego (Żukowski, 2018, 2021) i wielu innych, których nie sposób wymienić w jednym miejscu. Siebie również zaliczam do „szkoły baumanowskiej”.

„Stronnicy” Snydera rzadko podzielają jego poglądy w całości. Niewielu zwolenników znalazło przeświadczenie o ochronnym charakterze państwa. Do „grupy Snydera” zaliczam zresztą badaczy i badaczki, którzy nie zawsze wprost nawiązują do Snydera, a ich prace mogły powstawać nawet wcześniej, toteż sygnaturę Snydera trzeba potraktować ściśle metaforycznie, jako pewną wiązkę kierunków badań. Przykładem tego kierunku

może być już przywołana książka Marcina Zaremby *Wielka trwoga*, ale nie jest to odosobniony przypadek, w tej grupie umieściłabym również prace Michaela Steinlaufa (Steinlauf, 1996, 2001), marginalizujące lokalne stosunki przemocy jako nieistotne dla samej Zagłady.

Znacznie dalej, ale wciąż w orbicie horyzontu Snydera, sytuować należy prace eksplorujące „nieprzemysłowe” i „nienowoczesne” zabijanie i związaną z nimi ukrytą/jawną pamięć i topografię pamięci, czyli analizujące „nie-miejsca pamięci”. Są to badania sfinansowane przez krakowski Ośrodek Badań nad Kulturami Pamięci, a w tym gronie wymienić wypada Romę Sendykę (Sendyka, 2021), Aleksandrę Szczepan (2018, ss. 309–323) i Kingę Siewior (Szczepan & Siewior, 2021), choć ich program daleko wybiega poza ograniczenia Snyderowskiego myślenia, przekraczając zarówno jego stwierdzenia o roli państwa, jak i antysemityzmu i kulturowych aspektów Szoah, podzielaając jednakże przekonanie, że to właśnie pojedyncze „utajnione” śmierci na wschodzie Europy potrzebują największego namysłu i reprezentacji.

Bibliografia

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D., & Sanford, N.** (2010). *Osobowość autorytarna* (M. Pańków, Tłum.). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Barańska, E.** (2016). *Kultura ponowoczesna w myśli Zygmunta Baumana*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Bartov, O.** (2011). Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books, 2010, s. XIX, 524 (wyd. polskie: *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Warszawa: Świat Książki, 2011, 544 s.) [Recenzja książki] (E. Felska, Tłum.). *Zagłada Żydów: Studia i Materiały*, 2011(7), 595–600. <https://doi.org/10.32927/zsim.825>
- Bauman, Z.** (1992). *Nowoczesność i Zagłada* (F. Jaszuński, Tłum.). Fundacja Kulturalna Masada.
- Beilharz, P.** (2000). *Zygmunt Bauman: Dialectic of modernity*. SAGE.
- Best, S.** (2020). *Zygmunt Bauman on education in liquid modernity*. Routledge.
- Bikont, A.** (2015). *My z Jedwabnego*. Wydawnictwo Czarne.
- Billig, M.** (1995). *Banal nationalism*. SAGE.
- Chmielewska, K.** (2018). The intelligentsia and the Holocaust: Dispersing the image. *Studia Litteraria et Historica*, 2018(7), Article 1704. <https://doi.org/10.11649/slh.1704>
- Czernecki, I.** (2015a). Czarne wizje Snydera [Recenzja książki *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie*, T. Snyder]. *Rzeczpospolita*, 2015(266), 32–33.
- Czernecki, I.** (2015b). Zło od Paryża po Smoleńsk. *Respublica*, 2015(3), 86–90.
- Dokumentowanie liczby ofiar Holokaustu i nazistowskich prześladowań: Żydowskie ofiary i miejsce ich śmierci. (b.d.). W *Encyklopedia Holocaustu*. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/pl/article/documenting-numbers-of-victims-of-the-holocaust-and-nazi-persecution#zydowskie-ofiary-i-miejsce-ich-mierci-2>
- Eisler, J.** (2016). Snydera wizja świata [Recenzja książki *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie*, T. Snyder]. *Nowe Książki*, 2016(3), 22–23.

- Evans, R. J.** (2010, listopad 4). Who remembers the Poles? [Recenzja książki *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, T. Snyder]. *London Review of Books*, 32(21). <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v32/n21/richard-j-evans/who-remembers-the-poles>
- Evans, R. J.** (2015, wrzesień 10). *Black earth* by Timothy Snyder review – a new lesson to be learned from the Holocaust [Recenzja książki *Black earth: The Holocaust as history and warning*, T. Snyder]. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2015/sep/10/black-earth-holocaust-as-history-timothy-snyder-review>
- Grabowski, J.** (2004). *„Ja tego Żyda znam!”: Szantażowanie Żydów w Warszawie 1939–1943*. Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Grabowski, J.** (2011). *Judenjagd: Polowanie na Żydów, 1942–1945: Studium dziejów pewnego powiatu*. Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Grabowski, J.** (2013). *Hunt for the Jews: Betrayal and murder in German-Occupied Poland*. Indiana University Press.
- Grabowski, J., & Engelking, B.** (2011). *Zarys krajobrazu: Wieś polska wobec Zagłady, 1942–1945*. Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Grabowski, J., & Engelking, B.** (2018). *Dalej jest noc: Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*. Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Grabowski, J., & Libionka, D.** (Red.). (2014). *Klucze i kasa: O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych, 1939–1950*. Centrum Badań nad Zagładą Żydów.
- Gross, J. T.** (2000). *Sąsiedzi: Historia Zagłady żydowskiego miasteczka*. Wydawnictwo Pogranicze.
- Holzer, J., Kuisz, J., Jasina, Ł., & Kenney, P.** (2011, maj 20). Skrwawiony Wschód, naiwny Zachód. *Kultura Liberalna*.
- Hopfinger, M., & Żukowski, T.** (Red.). (2021). *The Holocaust bystander in Polish culture, 1942–2015: The story of innocence*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-66408-4>
- Horkheimer, M., & Adorno, T. W.** (1994). *Dialektyka oświecenia* (M. Łukasiewicz, Tłum.). Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Janicka, E.** (2018a). Obserwatorzy uczestniczący zamiast świadków i rama zamiast obrzeży: O nowe kategorie opisu polskiego kontekstu Zagłady. *Teksty Drugie*, 2018(3), 131–147. <https://doi.org/10.18318/td.2018.3.8>
- Janicka, E.** (2018b). Sąsiedzi raz jeszcze. *Zagłada Żydów: Studia i Materiały*, 2018(14), 521–542. <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.99>
- Katz, D.** (2010, wrzesień 30). Why red is not brown in the Baltics. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2010/sep/30/baltic-nazi-soviet-snyder>
- Kozłowski, M.** (2012). Opowieść o niewyktanych ziemiach. *Studia Litteraria et Historica*, 2012(1), 1–6. <https://doi.org/10.11649/slh.2012.011>
- Krzemiński, A.** (2015). Nasza znękana część Europy [Recenzja książki *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie*, T. Snyder]. *Polityka*, 2015(41), 68–70.
- Kucia, M.** (2005). *Auschwitz jako fakt społeczny: Historia, współczesność i świadomość społeczna KL Auschwitz w Polsce*. Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Leociak, J.** (2015). Zrozumieć Holocaust – ocalić ludzkość [Recenzja książki *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie*, T. Snyder]. *Tygodnik Powszechny / Książki w Tygodniku*, 2015(43/7–9), 22–23.
- Machcewicz, P., & Persak, K.** (Red.). (2002). *Wokół Jedwabnego* (T. 1–2). Wydawnictwo IPN.
- Michman, D.** (2012). Bloodlands and the Holocaust: Some reflections on terminology, conceptualization and their consequences [Recenzja książki *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, T. Snyder]. *Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine*, 10(4), 440–445.
- Muchowski, J.** (2016). Lekcja Holocaustu. *Znak*, 2016(1), 58–62.

- Nowicka, M.** (2015). Nieodrobiona lekcja Zagłady [Recenzja książki *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie*, T. Snyder]. *Tygodnik Powszechny*, 2015(43), 20–23.
- Sendyka, R.** (2021). *Poza obozem: Nie-miejsca pamięci – próba rozpoznania*. Instytut Badań Literackich PAN.
- Siemek, M. J.** (1994). Postłowie do wydania polskiego: Rozum między światłem i cieniem oświecenia. W M. Horkheimer & T. W. Adorno, *Dialektyka oświecenia* (ss. 283–298). Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Snyder, T.** (2015a). *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie* (B. Pietrzyk, Tłum.). Znak.
- Snyder, T.** (2015b). *Skrwawione ziemi: Europa między Hitlerem a Stalinem* (B. Pietrzyk, Tłum.; 2. wyd.). Świat Książki.
- Stasiński, M.** (2015). Czy jesteśmy lepsi niż poprzednicy [Recenzja książki *Czarna ziemia: Holocaust jako ostrzeżenie*, T. Snyder]. *Ale Historia*, 2015(45), 11.
- Steinlauf, M. C.** (Red.). (1996). *The world reacts to the Holocaust*. Johns Hopkins University Press.
- Steinlauf, M. C.** (2001). *Pamięć nieprzyswojona: Polska pamięć Zagłady* (A. Tomaszewska, Tłum.). Cyklady.
- Szczepan, A.** (2018). O wystawianiu historii: Świadek Zagłady na scenie zbrodni. *Teksty Drugie*, 2018(6), 309–323. <https://doi.org/10.18318/td.2018.3.21>
- Szczepan, A., & Siewior, K.** (2021). Necrocartography: Topographies and topologies of non-sites of memory. *International Journal of Heritage, Memory and Conflict*, 2021(1), 13–24. <https://doi.org/10.3897/hmc.1.63418>
- Tokarska-Bakir, J.** (2008). *Legendo o krwi: Antropologia przęsądu*. Wydawnictwo W.A.B.
- Tokarska-Bakir, J.** (2012a). Go native: Debaty o książce Timothy Snydera. *Studia Litteraria et Historica*, 2012(1), 1–14. <https://doi.org/10.11649/slh.2012.009>
- Tokarska-Bakir, J.** (2012b). *Okrzyki pogromowe: Szkice z antropologii historycznej Polski lat 1939–1946*. Wydawnictwo Czarne.
- Zaremba, M.** (2012). *Wielka trwoga: Polska 1944–1947: Ludowa reakcja na kryzys*. Znak.
- Zawadzka, A.** (2012, listopad 4). Od antysemityzmu do Żydów. *Krytyka Polityczna*.
- Zawadzka, A.** (2021). Hand in hand: Calling on witnesses to Polish-Jewish brotherhood. W M. Hopfinger & T. Żukowski (Red.), *The Holocaust bystander in Polish culture, 1942–2015: The story of innocence*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-66408-4_4
- Żbikowski, A.** (2011). Timothy Snyder, *Skrwawione ziemi. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Warszawa: Świat Książki, 2011, 544 s. [Recenzja książki]. *Zagłada Żydów: Studia i Materiały*, 2011(7), 583–594. <https://doi.org/10.32927/zsim.823>
- Żukowski, T.** (2018). *Wielki retusz: Jak zapomnieliśmy, że Polacy zabijali Żydów*. Wielka Litera.
- Żukowski, T.** (2021). *Pod presją: Co mówią o Zagładzie ci, którym odbieramy głos*. Wielka Litera.

Two Schools of Thought on the Holocaust: Snyder v Bauman

Abstract: The article describes two approaches to the Holocaust, identified with the names of Zygmunt Bauman and Timothy Snyder. In this dyad, Bauman stands for the culturalist, sociological approach focused on identifying the social conditions in which otherness is produced and tracing the significance of modernity and bureaucracy for the Shoah. In contrast, Snyder dismisses the notion that anti-Semitism and modern statehood played a crucial part in the Holocaust. The study also identifies contemporary adherents of the two interpretations in Poland.

Keywords: Shoah; Zygmunt Bauman; Timothy Snyder; Auschwitz; modernity

---

Article No. 2840

DOI: 10.11649/slh.2840

Citation: Chmielewska, K. (2022). Dwie szkoły myślenia o Holokauście: Snyder kontra Bauman. *Studia Litteraria et Historica*, 2022(11), Article 2840. <https://doi.org/10.11649/slh.2840>

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License, which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl>

© The Author(s) 2022

Publisher: Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

Author: Katarzyna Chmielewska, Institute of Literary Research, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4095-2834>

Correspondence: katarzyna.chmielewska@ibl.waw.pl

The work has been prepared at the author's own expense.

Competing interests: The author is a reviewer of this journal.

Publication history

Received: 2022-05-23; Accepted: 2022-09-30; Published: 2022-12-31